

PAUL TILLICH'İN TANRI ANLAYIŞI

Yrd. Doç. Dr. Ruhattin YAZOĞLU*

ÖZET

Tillich, Tanrı'yı ya doğaüstü bir varlık ya da tabiatın bizzat kendisi şeklinde ifade eden anlayışları reddederek Tanrı'nın, teizmin anladığı anlamda bir "varlık" olmadığını iddia etmektedir. Ona göre Tanrı, bütün var olanların yaratıcı temelidir. Tanrı, "Varlığın-Kendisi", "Varlığın gücü", "Oluşun temeli" ve "teizmin Tanrısı'nın üzerindeki Tanrı" olarak adlandırılır. İşte bu makale, Tillich'in Tanrı anlayışıyla ilgili bu düşüncelerini tespit ve tahlil etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Protestanlık ilkesi, Mutlak/Şartsız, Varlığın-Kendisi, sembol, nihai ilgi*

ABSTRACT

Paul Tillich's Understanding of God

Refusing the supernaturalistic and naturalistic approaches which define God as either a supernatural being or nature itself, Tillich claims that God is not a being. To him, God is the creative ground of all of those that exist. God is named as "Being-itself", "Power of being", "Ground of being" and "God above the God of theism". This article aims to reveal and analyse Tillich's ideas relating his understanding of God.

Key Words: *Protestant principle, Unconditional, Being-itself, symbol, ultimate concern*

Paul Tillich, "Protestanlık ilkesi"nin dogmalara değil, teolojinin temeli olan ilkelere bağlı olarak kurulabileceği konusundaki düşünceleriyle tanınır. Ona göre, bu ilkelerin en önemlileri Martin Luther tarafından açıklanmıştır. Bu ilkeler, Kutsal Kitap, iman ve inayet gibi ilkelerdir. İlkenin karşıtı olan dogma, bir biçimlendirme ve gerçekliğin formüle edilmesidir. Bu formül sınırlı bir biçimde gerçekliğe nüfuz etme

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Anabilim Dalı

imkânı verir. Oysa ilke, söylemin sınırlarını çizen bir çerçevedir. Söylem, gerçekliği bu sınırlar içinde bildirir ve otoritesini de bu duruma borçludur.¹ Tillich, teolojisinin özünü tek bir ilkeye dayandırır. Bu ilke, "Tanrı'nın *Mutlak* (Şartsız) oluşudur." Ona göre, Tanrı'nın *Mutlak* oluşu ilkesi, dinin en büyük gücüdür. Din, aslında *Mutlak* olana yönelmez.² Bu *Mutlak* realite diğer realiteler gibi bir realite değil, her realitenin dayandığı derin boyut ya da "varlığın temeli"dir. Dolayısıyla, bütün kültürel yapıların arka planında *Mutlak* vardır ve dinin özünü O oluşturur.

Tillich, Tanrı'nın *Mutlak* olduğunu kabul etmesine rağmen, *Mutlak* kavramıyla ilgili düşüncelerini açık olarak ifade etmemiş; *Mutlak*'ı bazen nitelik olarak tanımlamış, bazen de onun, "Varlığın-Kendisi"³ olduğunu söylemiştir. Ona göre, her tanrısal sembolde *Mutlak*, emir kipiyle çok güçlü bir şekilde dile getirilmiştir⁴: "Tanrın olan Efendi'yi, hem ruhunla hem de zihinle seveceksin."⁵ Ancak Tillich'in kullandığı *Mutlak* kavramının, Alman idealizmindeki *Mutlak*, Platonizm'deki -öncesiz ve sonsuz olan- Tanrı, mistisizmdeki aşkın olan Bir, teizmin ortaya koyduğu Aşkın Varlık ya da Barthçı teolojinin ileri sürdüğü Varlık kavramlarıyla karıştırılmaması gerekir. Çünkü bu terimlerle, var oluşu tartışılabilen özel bir Varlık kavramı ifade edilmiştir. Halbuki *Mutlak*'ın var oluşu ne ispat edilebilir, ne de *Mutlak*'a karşı kanıt getirilebilir.⁶ Kısaca Tillich'e göre Tanrı, *Mutlak*'tır ve bu nitelik O'nu Tanrı yapar.⁷

Tillich'e göre Tanrı, "oluşun temeli" ve "varlığın gücüdür." "Varlığın gücü" kavramı, mantıksal ve ontolojik olarak bütün özlerden önce gelir ve her türlü karşılıklı etkileşimi mümkün kılar. Çünkü o, özdeşlik noktasıdır. Bu özdeşlik noktası ise, fiilde olduğu gibi bilgide de, özne-nesne ayırımına ve onların karşılıklı etkileşimine işaret

¹ Paul Tillich, *Systematic Theology*, The University of Chicago Press, New York, 1967, II, 145 vd.; ayrıca bkz. Zeki Özcan, "Türkçeye Çevirenin Önsözü", Paul Tillich-*Din Felsefesi*, çev. Zeki Özcan, Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti., İstanbul, 2000, s. 10.

² Tillich, *Din Felsefesi*, çev. Zeki Özcan, Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti., İstanbul, 2000, s. 44.

³ "Varlığın-Kendisi", "Varlığın Gücü", "Nihai Gerçeklik" ya da "Nihai İgi" anlamlarına gelmektedir. Bu kavramlar bir varlığın adı değil, Varlık'ın nitelikleridir. Daha geniş bilgi için bkz. Latif Tokat, *Dinde Sembolizm*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, s.88.

⁴ Bkz. Tillich, *Theology of Culture*, ed. by Robert C. Kimball, Oxford University Press, New York, 1959, s.24.

⁵ Tevrat, Tesniye: 6/5.

⁶ Bkz. Tillich, *Systematic Theology*, I, 204 vd; Tillich, *Dynamics of Faith*, Harper and Row Publishers, New York, 1965, s.11.

⁷ Martin Luther King, "A Comparison of the Conceptions of God in the Thinking of Paul Tillich and Henry Nelson Wieman", http://www.stanford.edu/group/King/publications/papers/vol2/550415-Dissertation_Chapter_3.htm

eder.⁸ Bu konuda Tillich, egzistansiyalist felsefeden büyük oranda etkilenmiş görünmektedir. Tillich'e göre egzistansiyalist felsefe, özne-nesne farkını ortadan kaldırmayı ve Jaspers'in "Existence" şeklinde isimlendirdiği Varlık'a ulaşmayı amaçlamaktadır.⁹

Tillich egzistansiyalist felsefeden hareketle, *Mutlak* ile insanın nihaî ilgisi arasında yakın bir ilişki kurmaktadır.¹⁰ Fenomenolojik yönetime göre, nihaî ilgi "Mutlak"ın tecrübesidir. Mutlak, dinî terminolojide "kutsal" olarak adlandırılır. Sadece kutsal olan, insan için nihaî ilgi olabilir; yine sadece insan için nihaî ilgi olan şey kutsallık niteliğini kazanabilir.¹¹ Tillich nihaî ilginin temel sembolünün, Tanrı olduğunu söylemektedir. Ona göre; " İman eylemi Tanrı'nın inkârını içerse bile nihaî ilgi, her iman eyleminde bulunur. Nihaî ilginin olduğu yerde, Tanrı ancak başka bir Tanrı adına inkâr edilebilir. Nihaî ilgi, kendi özelliğini nihaî diye inkâr edemez. Bu nedenle, nihaî ilgi, 'Tanrı' kelimesiyle kastedilen neyse onu tasdik eder. Dolayısıyla ateizm de, herhangi bir nihaî ilgiyi ortadan kaldırma teşebbüsü anlamına gelebilir. Nihaî ilgiye yönelik kayıtsızlık, ateizmin düşünülebilen tek formudur. Bunun mümkün olup olmadığı, bu noktada çözümsüz bırakılması gereken bir problemdir. Tanrı, bizim nihaî olarak ilgi duyduğumuz şeyin temel sembolüdür."¹² Tillich, burada "Tanrı, Tanrı'nın sembolü olmuyor mu?" şeklinde bir soru sormanın yanlış olduğunu söylemektedir. Ona göre, Tanrı anlayışında iki unsurun birbirinden ayırt edilmesi gerekir. Bunlardan birincisi, doğrudan doğruya yaşanılan "nihaîlik unsuru", diğeri ise "somutluk unsuru"dur. İşte sıradan tecrübelerimizden hareketle Tanrı'ya atfedilen sembolik unsur budur.¹³ Nihaî ilgisi kutsal bir ağaç olan insan, hem ilgisinin nihaîliğine hem de nihaî olanla ilişkisini sembolize eden ağacın somutluğuna sahiptir.¹⁴

Tillich'e göre, nihaî bir ilginin nihaî olup olmadığını tartışmak anlamsızdır. Bu nihaî unsur, Tanrı düşüncesinde apaçık olarak bulunmaktadır. Bu unsurun sembolik anlatımı, bütün insanlık tarihi boyunca çeşitlilik gösterir. Dolayısıyla burada, nihaî ilginin sembolize edildiği figürlerden birinin ya da ötekinin "var" olup olmadığını

⁸ Tillich, *Theology of Culture*, s.25.

⁹ I. M. Bochenski, "Egzistans Felsefesi ve Jaspers", Karl Jaspers-*Felsefeye Giriş*, çev. Mehmet Akalın, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1981, s.16 vd.

¹⁰ Tillich, *Dynamics of Faith*, s.10.

¹¹ Tillich, *Systematic Theology*, I, 215.

¹² Tillich, *Dynamics of Faith*, s. 45.

¹³ Tillich, *Dynamics of Faith*, s. 45-46.

¹⁴ Tillich, *Dynamics of Faith*, s. 46.

sorgulamak anlamsızdır. Eğer "var olma" bütün gerçeklik içerisinde bulunabilecek bir şeye işaret ederse, bu takdirde hiçbir tanrısal varlık olmaz. Sorun, imanın anlamına, sayısız iman sembollerinden hangisinin en uygun olup olmadığıdır.¹⁵

Öte yandan Tillich, Tanrı'yı, hem anlamın temeli hem de derinliği olarak kabul etmektedir. Ona göre bütün varlıklarda, "Varlığın-Kendisi"yle ilgili çift yön bulunmaktadır. Bütün varlıklarda bulunan bu çift yön, "Varlığın-Kendisi"ne çift yönlü bir özellik kazandırmaktadır. Bu çift yönlü özellik, varlığın sonsuz gücüne katılma anlamında yaratıcılığa ve yaratıcı temellerini aşma anlamında derinliğe sahiptir.¹⁶ Dolayısıyla "Varlığın-Kendisi" kavramının anlamı, Tillich'in, "Tanrı'yı, gücün ve anlamın temeli ve derinliği"¹⁷ olarak açıklamasıyla anlaşılabilir. Bu tanımda Tillich, ontolojik olarak çift kutuplu kavram oluşturmaya çalışmaktadır. Tillich'in ifade ettiği gibi, "ilâhî hayat, derin olan dinamik birliğe ve forma sahiptir."¹⁸

Tillich'in, varlık ve gerçekliğin temeli olarak Tanrı'ya vurgu yapmasının iki amacı vardır. Bu amaçlardan birincisi Tanrı kavramının, varlığın temeli olan "varlığa" ve anlamın temelini oluşturan bir "içerik"e dayanmasıdır. İkincisi ise, "temel" kavramının, Tanrı ve dünya, insan ve tabiat arasındaki devamlılığın temeli olmasıdır.

Tillich "temel" kavramından hareketle, Tanrı'nın rasyonelliği fikrini ileri sürmekte ve şöyle demektedir: "Temel', formun kaybolduğu bir derinlik değil, ortaya çıktığı bir kaynaktır. Varlığın temeli ortaya çıkma, yani 'logos' özelliğine sahiptir."¹⁹

Burada varlığın temelini, logos'a ait bir özellik olduğunu ileri süren Tillich, diğer taraftan, logos'a ait bir özelliğin varlığın temelinde bulunduğunu belirtmektedir. Buna göre temel, mantıksal ve rasyoneldir. Dolayısıyla temel olarak Tanrı'nın doğası, Tanrı'nın rasyonelliğine işaret eder.

Ancak, burada hemen şunu belirtelim ki Tanrı'nın doğası, Tillich'in eserlerinde açık bir şekilde ifade edilmemiştir. Eserleri incelendiğinde, Tillich'in Tanrısının, "logos" ya da "logos"un temeli olup olmadığının belirlenmesinde problemlerle karşılaşılacaktır.²⁰

¹⁵ Tillich, *Dynamics of Faith*, s. 47.

¹⁶ Tillich, *Systematic Theology*, I, 237.

¹⁷ Tillich, *Systematic Theology*, I, 21.

¹⁸ Tillich, *Systematic Theology*, I, 156.

¹⁹ Tillich, *Systematic Theology*, I, 157-158.

²⁰ Tillich, *Systematic Theology*, I, 238.

Tillich'e göre Tanrı hem formun ortaya çıktığı bir kaynak, hem de formun kaybolduğu bir derinliktir.²¹ Tanrı'nın rasyonel olduğu ifade edildiğinde, O'nun derin/sonsuz olduğu da söylenmelidir. "Derin" ve "derinlik", zaman ve mekâna bağlı olan tecrübeden çıkarılmalarına rağmen, manevî bir tutuma işaret etmek için, günlük hayatımızda, şiirde, felsefede, Kutsal Kitap'ta ve birçok dinî yazıda kullanılan sembolik kavramlardır.²²

Manevî kullanımda "derin", iki anlama gelir. O, ya "yüksek" ya da "sığ"ın karşıtıdır. "Gerçeklik", "sığ" değil, "derin" kelimesiyle ifade edilir. "Acı çekme" de "yükseklik" kelimesiyle değil, yine "derinlik"le ifade edilir. Bu yüzden Tillich hem "gerçekliğin ışığı"nın hem de "acının karanlığı"nın bir derinliği olduğu düşüncesindedir.²³ Tillich, Tanrı'da da derinliğin olduğunu Kutsal Kitap'tan alınan şu iki metne dayanarak açıklamaya çalışır. Birincisi, "Oysa Tanrı Ruh aracılığıyla bunları bize açıkladı. Çünkü Ruh her şeyi, Tanrı'nın derin düşüncelerini bile araştırır"²⁴; ikincisi ise, "Enginlerden sana sesleniyorum, ya Rab"²⁵ metnidir.

Derinlik kavramı ile ilgili olarak Tillich, Tanrı'nın sonsuzluğuna vurgu yapmaktadır. Temel olarak Tanrı, yaratmaya şekil verir. Ancak derinlik olarak Tanrı kavramı, hiçbir yaradılışın, Tanrı'yı tam olarak ifade edemeyeceğini gösterir. Tillich'e göre "derinlik" kavramı, ilâhî hayatın derinliğine, onun sonsuzluğuna ve tam olarak tanımlanamazlığına işaret eder.²⁶

Tanrı'nın kutsal oluşu, derinlik olarak Tanrı kavramını kapsar. Tanrı'nın kutsallığı, O'nun, kişi-dünya ve özne-nesne korelasyonu şeklinde tasvir edilmesini imkânsız kılar. Tanrı, bu korelasyon içinde bir unsur değil, onun temelidir.²⁷

Tillich'in Tanrı kavramıyla ilgili ele aldığı en önemli problemlerden birisi de, Tanrı'ya atfedilen geleneksel sıfatların tahlilidir. Tillich, teologların, Tanrı'nın sıfatlarını çok abartılı yorumlara tâbi tuttıkları görüşündedir. Ona göre böyle bir yorumlama, Tanrı'nın doğası hakkında mantığa aykırı fikirlere götürür. Bundan dolayı Tillich, Tanrı'nın sıfatlarını, niceliksel bir yorumdan ziyade niteliksel bir yorumla ele alarak, onları şu şekilde sınıflandırmıştır:

²¹ Tillich, *Systematic Theology*, I, 157.

²² Tillich, *The Shaking of the Foundations*, Charles Scribner's Sons, New York, 1948, s. 52.

²³ Tillich, *The Shaking of the Foundations*, s. 53.

²⁴ Korintoslulara Birinci Mektup: 2/10.

²⁵ Mezmurlar : 130/1.

²⁶ Tillich, *The Shaking of the Foundations*, s. 57.

²⁷ Tillich, *Systematic Theology*, I, 272.

Birincisi: Tanrı, *ezelî ve ebedîdir*. Ezelîlik ve ebedîlik, dinî kavramlardır. Tillich bu kavramların, şu iki yanlış yoruma karşı korunması gerektiğinden söz eder: Birinci yanlış yorum, ezelîlik ve ebedîliği sonsuzluk olarak kabul etme eğilimidir. İbranice'deki *olim* kavramı ile Yunanca'daki *aionos* kavramı, sonsuzluğa işaret etmez. Sonsuzluğun aksine ezelîlik ve ebedîlik, "bütün zaman periyotlarını kapsayan bir gücü" ifade eder.²⁸ Tillich'e göre, yüzyıllardır filozoflar, ezelîlik ve ebedîliğin, geçicilik anlamına geldiğini kabul etmiştir. Örneğin Hegel, mutlak oluş içinde geçiciliğe işaret etmiştir.²⁹ Tillich'in söylediği gibi bu teoriler, ezelîlik ve ebedîliğin, sonsuzluk olmadığı gerçeğini belirtir.

Diğer yanlış yorum ise, ezelîlik ve ebedîlik kavramlarını, zamanın sonsuzluğu olarak kabul etme eğilimidir. "Sonsuz zaman" kavramı, Hegel tarafından, geçiciliğin sonsuz tekrarı anlamında kullanılmıştır. Tillich bu eğilimi, putperestlikte çok önem verilen zamanın parçalanmış "an"larını canlandırma olarak değerlendirmiştir.³⁰

Bundan dolayı Tillich'e göre ezelîlik ve ebedîlik, ne salt anlamda sonsuzluk ne de zamanın sonsuzluğudur. Öyleyse, "ezelîlik ve ebedîliliğin, zamanın kipleriyle ilişkisi nedir?" Tillich bu soruyu, insanda bulunan benzer yaklaşımlardan hareketle cevaplandırmaktadır. Bu benzerlik, ezelîlik ve ebedîlik kavramlarına sembolik olarak yaklaşımı ifade eder. Ezelîlik ve ebedîlik, ezelî ve ebedî durum olarak sembolize edilir.³¹ Ancak bu ezelî ve ebedî durum, eşzamanlı değildir. Eşzamanlılık, çeşitli zaman kiplerini ortadan kaldırır. Halbuki ezelîlik ve ebedîlik durumu, hiç ara vermeksizin geçmişten geleceğe hareket etmektir.³²

Tillich'e göre Tanrı'nın ikinci sıfatı, *her yerde hazır olma* sıfatıdır. Tillich, Tanrı'nın âlemle ilişkisini, zamanla ilişkisi gibi niteliksel terimlerle yorumlamaktadır: "Her yerde hazır olma ifadesini, âlem vasıtasıyla tanrısal cevherin yer kaplaması olarak yorumlama eğilimi, Tanrı'nın mekânsal bir alan içerisinde düşünülmesini gerektirir."³³ Bu mekânsal ifadeler, literal olarak kullanılmazlar. Örneğin, "Tanrı göktedir" ifadesi, "gökte yaşıyor" ya da "özel bir yerden inmiştir" şeklinde

²⁸ Tillich, *Systematic Theology*, I, 274.

²⁹ Hegel, *Doğa Felsefesi (I. Mekanik)*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 1997, s. 54 vd.

³⁰ Tillich, *Systematic Theology*, I, 275.

³¹ Tillich, *Systematic Theology*, I, 275.

³² King, a.g.m., http://www.stanford.edu/group/King/publications/papers/vol2/550415Dissertation_Chapter_3.htm

³³ Tillich, *Systematic Theology*, I, 277.

yorumlanmayıp, Tanrı'nın niteliksel olarak, yaratıkların var oluşundan farklı olması şeklinde anlaşılmalıdır.³⁴

Yine, "her yerde hazır olma" ifadesini, âlemin dışında bulunma şeklinde yorumlamak da doğru değildir. Ancak Tanrı, bu mekânsal var oluşun etkisi altında değildir, mekânsal var oluşu aşar ve ona katılır. Tillich'e göre Tanrı'nın her yerde hazır olması, yarattığı varlıkların mekânsal var oluşuna yaratıcı olarak katılımı anlamına gelir.³⁵

Tanrı'nın üçüncü sıfatı ise *sonsuz bilgiye sahip olmak* sıfatıdır. Geleneksel teolojide "sonsuz bilgiye sahip olmak", bütün nesnelere, geçmişini, şimdikiyi, geleceği ve bunun ötesinde her şeyi bilen varlığın, en yüksek niteliği olarak kabul edilir. Ancak Tillich, bu sonsuz bilgiye sahip olma yorumunu mantık dışı ve saçma olarak niteler.³⁶ Böyle bir yorumun saçmalığı, Tanrı'nın özne-nesne korelasyonu şeklinde tasvir edilmesinin imkânsızlığından kaynaklanmaktadır.

Tanrısal bilgiye sahip olma, gerçekliğin insan bilgisine açılması olarak kabul edilen inancın mantıksal temelidir. Tanrısal bilgiye katıldığımız için bilgiyi elde ederiz. Yine, ilâhî hayat bizi kuşattığı için gerçekliğe ulaşırız.

Tanrısal sevgi ve tanrısal adalet de, Tanrı'nın sıfatları içerisinde yer alır. Tillich, sevginin ontolojik bir kavram olduğuna vurgu yapar ve sevginin ontolojik doğasını, ayrılmış olanın tekrar birleşmesine yönelik bir güç olarak niteler. Böyle bir yöneliş, bireyselleştirme ve iştirak kutuplarına dayanır. Bireyselleştirmenin olmadığı yerde, sevgi bulunmaz. Kısaca Tillich'e göre sevgi, tesadüfi bir birleşme değil, ayrılmış olanın yeniden birleşmesi demektir.³⁷ İmanın ilgisi, kişinin ait olduğu ve uzak düştüğü şeyle yeniden birleşmesi anlamına gelen sevgiyle özdeşdir. Eski Ahit'te nihai ilginin ve mutlak sevginin nesnesinin, Tanrı olduğu ifade edilir. Dolayısıyla Kutsal Kitap literatüründe, diğer insanlara karşı davranışları belirleyen, "Tanrı korkusu" ve "Mesih sevgisi"dir.³⁸

Tanrı'nın literal olarak sevgi olduğunu söylemek, O'na, ayrılma ve ilâhî hayatla yeniden birleşme tecrübesini atfetmektir. Ancak Tanrı, ontolojik unsurlara tâbi olmadığı için, bu durum imkânsızdır. Bundan dolayı sevgi Tanrı'ya atfedildiğinde,

³⁴ Tillich, *Systematic Theology*, I, 277.

³⁵ Tillich, *Systematic Theology*, I, 277.

³⁶ Tillich, *Systematic Theology*, I, 279.

³⁷ Tillich, *Love, Power and Justice (Ontological Analyses and Ethical Applications)*, Oxford University Press, London and New York, 1960, s. 25.

³⁸ Tillich, *Dynamics of Faith*, s. 112.

Tanrı'dan sembolik olarak bahsedilmelidir. Öte yandan Tanrı'dan sevgi olarak söz ettiğimizde, sevgi tecrübemizi kullanırız. Ancak sevgiyi Tanrı'ya attığımızda, tamamen tanrısal derinliğin gizemliliğine katıldığımızı da biliriz.

Tanrısal sevgi kavramını daha iyi açıklamak için Tillich, *Sistematik Teoloji* isimli eserinde sevgi çeşitleri üzerinde durmuş;³⁹ ancak daha sonraki çalışmalarında, sevginin çeşitlerinden bahsetmenin uygun olmayacağını ifade etmiştir. Ona göre sevginin çeşitleri değil, nitelikleri vardır.⁴⁰ *Philia* olarak sevgi, kin ve nefretin yıkıcı etkisinin karşısında yer alan dengeleyici bir güçtür. *Eros* olarak sevgi ise, güç ve anlam bakımından daha sevimli olana gösterilen bir eğilimdir. Bu sevgi formlarında, arzu unsuru bulunmaktadır. Ancak bunları aşan bir diğer sevgi de *agape*'dir.⁴¹ *Agape* hariç her sevgi, itme ve çekme, tutku ve sempati gibi değişen olumsuz özelliklere tâbidir.⁴² *Agape* de, sevginin niteliğidir. Bu nitelik, sevgide dinî unsurun aşkınlığını ifade eder. Sevgi bütün ahlâkî isteklerin nihai normu ise, *agape* niteliği, ahlâkî emrin içeriğinin aşkın olan kaynağıdır. Tillich'e göre Paul, *agape*'yi, tanrısal Ruhun en büyük faaliyeti ve ezeli-ebedî hayatın bir unsuru olarak tasvir ederken, bu büyük sevgiye işaret etmiştir.⁴³

Sevginin aşkın unsuru olan *agape*, *libido*, *philia*, *eros* gibi sevgi niteliklerinden ayrılmaz. Bu sevgi niteliklerinin hepsi, *agape*'nin kontrolü altındadır. Örneğin, *agape*'de *philia* ve *eros* unsuru da bulunmaktadır.⁴⁴ Hatta *eros* ve *agape*'nin birlikteliği olmazsa hiçbir sevgi gerçekleşmez.⁴⁵

Agape, Tanrı'nın sevgi olduğuna işaret eder. Tanrı, her varlığı ortaya çıkarmaya, ayrılan ve dağılanları birleştirmeye çalışır. Bu anlamda Tanrı, sevgi olarak isimlendirilir. Diğer sevgi çeşitlerinden hiçbiri, Tanrı'ya atfedilemez. Örneğin *philia* ve *eros*, Tanrı'nın sevgisini sembolize edemez.⁴⁶

³⁹ Tillich, *Systematic Theology*, I, 280-281.

⁴⁰ Tillich, *Love, Power and Justice*, s. 5.

⁴¹ *Agape*, İncil'de geçen bir terim olup genellikle "aşk", "sevgi" anlamına gelmektedir. Fakat buradaki "aşk", *eros* anlamında değil "kardeşlik", "kardeşçe sevgi" anlamındadır. St. Paul, *agape*'yi Tanrı hakkında da kullanmış ve Tanrı'nın aşk olduğunu söylemiştir. Tanrı'nın "Baba" olarak adlandırılmasının temelinde de bu görüşün yattığı söylenir (bkz. Mehmet Aydın, *Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, s. 197).

⁴² Tillich, *Systematic Theology*, I, 280.

⁴³ Tillich, *Morality and Beyond*, Harper and Row Publishers, New York and Evanston, 1963, s. 40.

⁴⁴ Tillich, *Morality and Beyond*, s.40.

⁴⁵ Tillich, *Dynamics of Faith*, s. 114-115.

⁴⁶ Tillich, *Systematic Theology*, I, 281.

Adalet sıfatı da, sevgiye tâbidir.⁴⁷ Ancak adalet, bağımsız olan ontolojik bir özelliğe sahip değildir. O, sevginin ihlâl edilmesine karşıt olan bir sevgi eylemidir. Yargı ve kınama, sevgiye aykırı bir şekilde davranan bireyin karşısındadır. Kınama sevginin inkârı değil, sevginin inkâr edilmesine karşı olmaktır.⁴⁸

Tillich'in Tanrı'yla ilgili görüşlerini incelerken üzerinde durulması gereken önemli bir problem daha vardır. O da Tillich'in, bütün Hıristiyan ilâhiyatçılarının monoteist bir din olarak kabul ettikleri Hıristiyanlıkta yer alan teslis öğretisi ile ilgili tutumudur. Tillich'e göre teslis, mantıksız ve irrasyonel bir iddia değildir. O, Tanrı'nın nicel bir özelliğinden ziyade, nitel bir özelliğine işaret eder. Teslis doktrini, ilâhî hayatın zenginliğini ve kompleks oluşunu ifade eden bir faaliyettir.

Tillich teslisin birinci unsurunun, "derinlik" olduğu düşüncesindedir. Derinlik, Tanrı'nın temeli olan gücün unsuru⁴⁹ ve Tanrı'nın büyüklüğünün bir özelliğidir. Hiçliğe karşı duran, varlığın bu gücüdür. Baba olarak Tanrı, güçtür.⁵⁰

Teslisin ikinci unsuru, anlamın ve yapının unsuru olan "Logos"tur. "Logos, tanrısal alanın sonsuzluğu ve gizemliliğiyle ilişki kurar."⁵¹ Tillich ikinci ilke olmadan, birinci ilkenin insanları kaosa götüreceği kanısındadır.

Kutsal Ruh, teslisin üçüncü unsurudur. O güç, anlam, derinlik ve temelin birleştiği bir ilkedir. Kutsal Ruh, anlamın beslendiği bir güç ve güce yön veren bir anlamdır.⁵²

Bütün bu açıklamalardan sonra, şöyle bir soru akla gelebilir: Tillich'in Tanrısı, gücün bilinçsiz bir kaynağı mı, yoksa bilinçli bir kişi midir? Tillich'e göre kişilik, modern dinin ve seküler hümanizmin en önemli bir düşüncesidir. Kişilik, Tanrı için zorunlu bir sembol olarak düşünülür. Hatta Tanrı, bütün yetkinliklerin bulunduğu bir kişi olarak tasvir edilir.⁵³ Klasik teolojide "kişi" Tanrı hakkında değil, ilâhî hayatta bulunan ilkeler için kullanılır. "Kişilik" ise, bu anlamda kullanılmaz. Klasik teolojide Tanrı düşüncesi, kişiselliği, kişilik üstü ile birleştirir. Tanrı, bütün potansiyel güçlerin birleşmesidir. Bu anlamda kişisel sembolizm, insanın gerçek var oluşunun temeli

⁴⁷ Tillich, *My Search for Absolutes*, Simon and Schuster, New York, 1984, s. 108.

⁴⁸ Tillich, *Systematic Theology*, I, 284.

⁴⁹ Tillich, *Systematic Theology*, I, 156, 250.

⁵⁰ King, a.g.m., http://www.stanford.edu/group/King/publications/papers/vol2/550415-Dissertation_Chapter_3.htm

⁵¹ Tillich, *Systematic Theology*, I, 251.

⁵² Tillich, *Systematic Theology*, I, 250.

⁵³ Tillich, *The Protestant Era*, Eng. trs. by James Luther Adams, The University of Chicago Press, Chicago, 1963, s. 62.

olarak Tanrı'ya atfedilebilir. Burada, birincil kişilik ve kişilik sonrası unsurlar kişilikle birleşir. İlk olarak Protestanlık daha sonra hümanizmde, bilinç uğruna kişisel olmayan unsurlar ihmal edilmiş ve diğer varlıkların yanında Tanrı kişi olarak kabul edilmiştir.⁵⁴

Her şeyden önce klasik teolojide Tanrı, sadece Varlıktır. Bu anlamda Varlık çok soyut bir kategori değildir. Çünkü O, varlığın gücüdür. Tillich varlığın gücünün, Tanrı hakkında kullanılan temel bir ifade olarak kabul edilmesi halinde, bizim teonom (Tanrı'nın otoritesine bağlı olan) bir durumda olmamızın gerekeceğine inanmaktadır. Zira bu durum her sınırlı gerçekliğin, yaratıcı bir temel üzerine kurulduğuna işaret etmektedir. Bundan dolayı, her şeyde nihaî olanın izlerini bulmak mümkündür. Varlıkla ilgili her bilimsel yaklaşım, şartsız olarak bizi ilgilendirmektedir. Varlık, nominalizmin etkisinde kalarak kendi sembolik gücünü kaybedip bir özneye nesne olursa, Tanrı, "Varlığın-Kendisi"nde; Varlık ise, tanrısal olanda eylemini tamamlamış olur. Bu gelişmelerin sonucunda, varlıkların birbirleriyle olan ilişkileri bilimsel açıdan incelenir. Ancak bu durumda, "Varlığın-Kendisi" ihmal edilir.⁵⁵

Tillich, "Varlığın-Kendisi" ifadesi dışında, Tanrı hakkında kullanılan bütün ifadelerin sembolik olduğunu düşünür. Ona göre hayat, literal olarak "potansiyel varlığın fiilî varlığa dönüştüğü bir süreç" olduğu ve Tanrı "potansiyel olan ile fiilî olan arasındaki ayrımı aştığı" için, Tanrı'nın literal olarak dünyada bulunduğunu söyleyemeyiz. Çünkü Tanrı, hayatın temeli olarak dünyada bulunur. Tillich, aynı düşünce yöntemini Tanrı'nın kişiliği sorununa taşır. O, "Tanrı'nın kişisel olan her şeyin temeli olduğunu ve kişisel olanın ontolojik gücünü kendinde taşıdığını"⁵⁶ söylemesine rağmen, "Kişisel Tanrı" sembolünün, Tanrı'nın bir kişi olmasını ifade etmeyeceğini belirtir.

Öte yandan Tillich'e göre, "Kişisel Tanrı" sembolü, imanın aslî sembolüdür. Çünkü var oluşsal bir ilişki bire bir olan bir ilişkidir. Başka bir ifadeyle, Tillich'e göre insanın, kişisel olandan daha aşağıda bulunan herhangi bir şeye nihaî anlamda ilgi duyması düşünülemez.⁵⁷ Bundan dolayı, nihaî varlığa duyulan nihaî ilginin dili sembolik olmak durumundadır.⁵⁸

⁵⁴ Tillich, *The Protestant Era*, s. 63.

⁵⁵ Tillich, *The Protestant Era*, s. 63.

⁵⁶ Tillich, *Systematic Theology*, I, 245.

⁵⁷ Tillich, *The Protestant Era*, s.62- 63; Tillich, *The Courage To Be*, Yale University Press, London, 1980, s.172.

⁵⁸ Bkz. Turan Koç, *Din Dili*, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1995, s. 102.

Tillich "bir kişi" olarak Tanrı hakkında konuşma eğiliminin, 19. yüzyılda ortaya çıktığını ve bunun, Kantçı doğa ayırımı⁵⁹ ile başladığını, bu etki altında kalan teizmin, Tanrı'yı "dünya ve insanlığın üzerinde bulunan ilâhî ve yetkin bir kişi" olarak tasavvur ettiğini ifade etmektedir.⁶⁰ Ancak, en yüksek olan bir varlığın var oluşu için bir kanıt yoktur.

Tillich'in, "Kişisel Tanrı" kavramı ile ilgili açıklamalarında bir tutarsızlığın olduğu görülmektedir. Bir taraftan Tillich, Doğulu Vedantizm'in "şahsiyetçilik-benzeri" anlayışını kabul ederken⁶¹; diğer taraftan da, varlığın temeli ve derinliği olan ve *Mutlak*'a işaret eden "kişiselcilik"i benimsemektedir. Bu çeşit sembolizmin, zorunlu olduğunu ve panteist-natüralist tenkidin karşısında korunması gerektiğini söyleyen Tillich, dinin, "ilkel-şeytanî 'birincil-kişiselcilik' seviyesinden uzak durması gerektiğine işaret etmektedir. Çünkü bu, apaçık bir çelişkidir." Bu ifadelerden Tillich'in, bir açıdan kişisel Tanrı kavramını kabul ettiği; diğer açıdan da kabul etmediği ortaya çıkmaktadır.⁶² Ancak Tillich, "Tanrı daha az kişisel değildir"⁶³ görüşüne yer veriyorsa da, onun bütün düşünceleri incelendiğinde, "Tanrı'nın daha az kişisel olduğu" ifadesini benimsediği görülmektedir

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Tillich, Tanrı anlayışında, bir taraftan teolojik geleneklere yaklaşıırken; diğer taraftan teolojide tabiat üstücülüğe ve fundamentalizme muhalif görünmektedir. Ona göre teoloji, çoğunlukla düştüğü iki hatadan kaçınmak zorundadır: Biri, tabiat üstücülük, diğeri tabiatçılık...

Tabiat üstücülüğün ilkesi, Tanrı ile dünya arasında köklü bir ayrılığın olduğu fikrine dayanır. Tillich'e göre bu ayrılık Tanrı'yı nitilemekte ve Tanrı'yla dünya arasındaki ilişkiyi kurmakta yetersizdir. Dünyadan başka olmasına rağmen Tanrı, dünyanın dışında değildir. O, her yerde ve her şeyin üstündedir. Tillich, Tanrı'nın aşkınlığını koruma konusunda, tabiat üstücülüğün son derece önemli olduğunun bilincindedir.⁶⁴ Ancak tabiat üstücülüğün yapmak istedikleriyle, ulaştığı sonuç

⁵⁹ Immanuel Kant, *Pratik Usun Eleştirisi*, çev. İsmet Zeki Eyupoğlu, Say Yayınları, İstanbul, 1994, s. 66; ayrıca bkz. Heinz Heimsoeth, *Immanuel Kant'in Felsefesi*, çev. Takiyettin Mengüşoğlu, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 130-131.

⁶⁰ Tillich, *Systematic Theology*, I, 245.

⁶¹ *Upanişadlar (Tanrı'nın Soluğu)*, der. Mehmet Ali Işım, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1976, s.41.

⁶² King, a.g.m., http://www.stanford.edu/group/King/publications/papers/vol2/550415-Dissertation_Chapter_3.htm

⁶³ Tillich, *Systematic Theology*, I, 245.

⁶⁴ Tillich, *Systematic Theology*, II, 6; Tillich, *Din Felsefesi*, s.93.

arasında bir tür çelişki olduğunu söylemekten de geri durmaz.⁶⁵ Tabiatçılık ise, panteist bir Tanrı kavramını benimser ve Tanrı ile dünyayı özdeş kabul eder.⁶⁶ Tillich'e göre, Scotus Erigena ve Spinoza tarafından kullanılan "Tanrı ya da Doğa" (deus sive natura) deyimi, Tanrı'nın doğayla değil, yaratıcı doğa ve bütün doğal nesnelere yaratıcı temeli olan "yaratıcı doğa" (natura naturans) ile özdeş olduğunu dile getirir.⁶⁷ Tillich tabiatçılığın, Tanrı'nın tezahürlerinin bazen tabiatta, bazen de tarihin açılımında yer aldığını söylemektedir.⁶⁸

Teoloji, hem Tanrı'nın dünyada bulunuşunu, hem de dünyadan farklı oluşunu açıklamaya çalışmak zorundadır.⁶⁹ Tanrı'nın dünyadan başka olduğunu söylemek, akla karşı meydan okumak değildir. Tanrı'nın dünyada bulunması ise, dünya ile aynı olduğu anlamına gelmez. O'nun dünyadan başka oluşu, ancak dünyadan farklı olduğu ortaya konulursa temellendirilebilir. Tillich'in bu konudaki görüşlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için, şu üç hususun göz önünde bulundurulması gerekir: Vahyin mesajının ve var oluşsal durumumuzun ilişkisi; dogmatizm, tutuculuk ve puta tapıcılıktan kaçınan din dilinin sembolik görünüşü; hiçbir nihai hakikatin bir tasavvur, bir formül ya da bir yapıda tümüyle içerilemediği ilkesine dayanan sistematik bütün.⁷⁰

Tillich'in Tanrı anlayışını ortaya koymaya çalıştığımız bu araştırmada, şu soru da akla gelebilir: Acaba, Tillich'in Tanrısı "yoktan yaratıcı" bir Tanrı mıdır? Tillich teolojinin ilk işinin, "yoktan yaratma" ifadesini yorumlamak olduğunu söylemektedir. Oysa Tillich'e göre "yoktan yaratma" düşüncesi, sadece gerçek nihai olan Tanrı ile dünya arasındaki ilişkiyi açıklamanın bir formülasyonudur.⁷¹ Diğer taraftan, Tillich'in,

⁶⁵ Özcan, "Türkçeye Çevirenin Önsözü", s. 9.

⁶⁶ Tillich, *The Courage To Be*, s.118-119.

⁶⁷ Tillich, *Systematic Theology*, II, 6.

⁶⁸ Özcan, "Türkçeye Çevirenin Önsözü", s. 9.

⁶⁹ Örneğin, Hasan Hanefi de, hem Tanrı'nın dünyada bulunuşunu, hem de dünyadan farklı oluşunu sağ ve sol bir teoloji ile açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre; "teolojide sağ ve sol vardır. Sağ, muhafazakâr ve gelenekçi teoloji dogmatik tarafından; sol da, yeni araştırmalara göre vahiy mahsulü metinler üzerinde ya da zamanımızın ihtiyaçlarına göre dogmalarda yeni teviller kabul eden, liberal ve ilerici teoloji tarafından temsil edilmektedir. Sağ ve sol yalnızca politik davranışları değil, politik davranışların kökeninde yatan teorik meyilleri de içermektedir."

"Genel anlamda ve istisnaları hiç hesaba katmadan aşkın (transcendent) olanın sağ bir teoloji, buna karşılık içkin (immanent) olanın sol bir teoloji olduğunu söyleyebiliriz. Kısaca şöyle söylemek mümkündür: Aşkın olan her şey üzerine oturtulan her teoloji sağ bir teoloji; Tanrı'yı dünyanın, dünyayı da Tanrı'nın içine yerleştiren teoloji ise, sol bir teolojidir" [Hasan Hanefi, "Teoloji mi Antropoloji mi?", çev. M. Said Yazıcıoğlu, *AÜİFD*, cilt:XXIII, (Ankara 1978), s.520-521].

⁷⁰ Tillich, *The Spiritual Situation in Our Technical Society*, ed. and Introduced by J. Mark Thomas, Mercer University Press, New York, 1988, s. 36 vd.; Özcan, "Türkçeye Çevirenin Önsözü", s. 9.

⁷¹ Tillich, *Systematic Theology*, I, 253-254.

"yokluk, varlık sayesinde vardır" şeklindeki ifadesi, yokluktan varlığın çıkarılamayacağı anlamına gelmektedir. Ontolojik olarak, yoklukla varlık yan yanadır, dolayısıyla yokluktan varlık çıkarılamaz. Bu anlamda, "yoktan yaratma" ifadesi, Tanrı'nın varlığın kaynağı ve temeli olduğunu dile getiren sembolik bir anlatımdır.

Tillich'e göre yaratma doktrininin, iki temel fonksiyonundan bahsedilebilir. İlk olarak yaratma, yaratılmış olan her şeyin Tanrı'ya bağlı olduğunu ve sonuç itibarıyla de yaratılmış olan her şeyin özü bakımından iyi olduğunu vurgular. İkinci olarak yaratma, Yaratıcı ile yaratılmış olan arasındaki sonsuz mesafeyi ifade eder. Teoloji, varlığın ilâhî temeliyle olan herhangi bir ilişkiyi, sonlu materyali ve sembollerin dilini kullanmaksızın açıklayamadığı için böyle bir ifade kullanmaktadır.⁷²

Tillich, ilâhî hayat ve ilâhî yaratıcılığın ayrı ayrı şeyler olmadığını kanısındadır. Tanrı için hiçbir şey zorunlu değildir. Tanrı'nın varlığının kendisinden başka kaynağının olmaması, her şeyin O olduğunu ve O'nun kendisi yoluyla olduğunu gösterir. Tanrı, sonsuzca kendisini yaratır. Yaratma, uzun zaman önce olmuş olan tarihî bir olay değildir. Yaratma, Tanrı ile dünyanın ilişkisini anlatan temel bir tasvirdir. Sonluluğun anlamı yaratılmışlıktır. İlâhî hayat özsel olarak yaratıcı olduğundan üç zaman kipi de bu durumu sembolik olarak ifade etmektedir. Tanrı dünyayı yaratmıştır, yaratmaktadır ve yaratacaktır.⁷³

O halde, Tillich'e göre zamansallık ve ikilik ifade eden bir yaratma düşüncesi kabul edilemez. Âlemin bir başlangıcı ya da sonunun olduğunu, geçmiş ya da gelecek zaman içinde araştıramayız. Her şey ezeli ve ebedî olandan gelir ve ona döner. Olmakta olan her şey, şu anda ve gelecektedir. Dolayısıyla, "şu anda" geçmiş ve gelecek birleşmektedir.⁷⁴

Anlaşılan o ki, Tillich, âlemle iç içe olan bir Tanrı anlayışına sahiptir. Bu yüzden onun da panteist bir çizgide yer aldığı söylenebilir. Ona göre, bu düşüncelerle sadece Tanrı-âlem ya da Tanrı-insan ilişkisi kurulabilir.⁷⁵ Ancak Tillich düşüncesinde yaratma fikri, aynı zamanda, hem bir yaratıcı olarak Tanrı'nın mutlak bağımsızlığını, hem de yaratılmış olanın mutlak bağımsızlığını ve Tanrı'yla yaratılmış olan

⁷² Tillich, *Systematic Theology*, III, 113.

⁷³ Tillich, *Systematic Theology*, I, 252-253.

⁷⁴ Tillich, *The Eternal Now*, Charles Scribner's Sons, New York, 1962, s.77; Tokat, *Dinde Sembolizm*, s.226.

⁷⁵ Tillich, *Tillich, Systematic Theology*, II, 6.

arasındaki sınırı olmayan mesafeyi ifade etmektedir. Bu düşüncesiyle onun panenteist çizgiye yaklaştığı görülmektedir.⁷⁶

Sonuç olarak Tillich, vahyin kaynağı olan Tanrı'yı kendi "korelasyon yöntemi" (ilişkilendirme)⁷⁷ne uygun olarak tasvir eder. O, sözlerine İncil'le ya da klasik teolojik Tanrı kavramıyla değil, Tanrı'yı, insanın en temel var oluşsal sorununun bir cevabı olarak görmekle başlar. Sonlu olarak insan, kendi varlığının ve diğer bütün varlıkların olumsallığının farkındadır. Bu yüzden insan, kendisi için devamlı mümkün olan yok olma tehdidi altındadır. Fakat, sonluluğunun yanı sıra insan, gerçekliğin yapısındaki sınırsız bir unsurun farkındadır ve bu da onu Tanrı problemine yöneltir.

Tillich, Tanrı'yı doğaüstü bir varlık ya da tabiatın bizzat kendisi şeklinde ifade eden anlayışları reddederek Tanrı'nın, teizmin anladığı anlamda bir "varlık" olmadığını iddia etmektedir. Ona göre Tanrı, bütün var olanların temelidir. Varlığın temeli olarak Tanrı, temeli olduğu şeyi sonsuzca aşar. Tanrı, "Varlık olarak varlık" ya da "varlığın temeli ve gücü" olarak adlandırılır.

Öte yandan Tillich, Tanrı'yı "Varlığın-Kendisi" ve "varlığın sebebi" olarak tasvir etmeye çalışır. Ona göre Tanrı, bütün varlığın kaynağı olan "Varlığın-Kendisi"dir. "Varlığın-Kendisi" zaman, mekân, nedensellik, cevher kategorileri, süje-obje, öz-varoluş ikiliği ve özgürlük-kader, dinamik-form, bireysellik-iştirak kutupluluğu içinde olan ontolojik yapının ötesinde olduğu için, geleneksel teizmin Tanrı'sı "Varlığın-Kendisi"nin bir sembolüdür. Bu sebeple, "Varlığın-Kendisi" olduğunu söylemek dışında, Tanrı'yı literal anlamda tasvir etmek mümkün değildir. Çünkü Aşkın Olan'la ilişkimizi anlatırken kullandığımız literal bir yaklaşım, çoğu kere insan biçimci tasvirlerle sonuçlanmaktadır. Bu durumda, belli ölçüde sembolik bir dil kullanmak kaçınılmaz olmaktadır. Ancak, Tanrı ile olan ilişkimizin tek anlatımı, Tillich'in dediği gibi, yalnızca semboller değildir. Tillich'in sembolik anlatımı, inanç önermelerinin anlatımında tek alternatif olarak görmesi, diğer anlatım biçimlerinin imkânını dışlayan indirgemeci bir tutumdur.

⁷⁶ Tillich, *Biblical Religion and the Search for Ultimate Reality*, The University of Chicago Press, Chicago, 1955, s.73'ten nakleden Tokat, *Dinde Sembolizm*, s.226.

⁷⁷ Korelasyonun bilimsel dildeki anlamı, "iki bağımsız unsurun karşılıklı dayanışması"dır (Tillich, *Systematic Theology*, II, 13). Terim teolojide üç anlamda kullanılmaktadır: 1) Dinî sembollerle, onların gönderme yaptığı şey arasında bir ilişki. 2) İnsanî olana gönderme yapan kavramlarla ilâhî olana gönderme yapan kavramlar arasında mantıksal bir ilişki. 3) İnsanın nihai ilgisiiyle onu nihai olarak ilgilendiren şey arasında bir ilişki (Tillich, *Systematic Theology*, I, 60-61).